

مقاله پژوهشی: تأثیرات سدسازی‌های ترکیه بر امنیت ملی ایران

محمد نادری^۱، مهناز گودرزی^۲، سید جواد امام جمعه‌زاده^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۰۳

چکیده

سدسازی‌های ترکیه بر رودهای دجله و فرات تأثیرات گسترده‌ای بر روند تخریب محیط‌زیست غرب آسیا به خصوص بر عراق و سوریه داشته است. بهره‌برداری از سد ایلیسو به تشدید معضلات یاد شده و کاهش کیفیت آب رودهای دجله، فرات و اروند و نابودی محیط‌زیست منطقه منجر می‌شود. آسیب‌های زیست‌محیطی ناشی از گسترش دامنه انتشار ریزگردها بر مناطق وسیعی از ایران به‌خصوص بر مناطق غرب و جنوب غرب این کشور تأثیرگذار بوده و تهدیدی جدی علیه امنیت ملی ایران است. این پژوهش براساس روش، توصیفی-تحلیلی درصدد پاسخ به این پرسش است: سدسازی‌های ترکیه بر رودهای دجله و فرات چه تأثیراتی بر امنیت ملی ایران دارد؟ یافته‌های پژوهش حاکی است: معضلات تحمیل شده بر عراق، به دلیل داشتن مرز طولانی و منافع مشترک در ابعاد مختلف، تأثیرات مشابه و گسترده‌ای بر امنیت ملی ایران دارد. لازم است ایران و عراق به دلیل اشتراک منافع در ابعاد گسترده با جلب نظر سایر کشورهای ذینفع، موضع یکسان در قبال ترکیه اتخاذ کرده و این کشور را به رعایت حق‌آبه کشورهای تأثیرپذیر در موضوع نحوه و میزان بهره‌گیری از رودهای دجله و فرات مجاب کنند. ترکیه در شرایط فقدان اراده جمعی کشورهای ذینفع به بهره‌برداری حداکثری از رودهای یاد شده اقدام کرده است.

کلمات کلیدی: امنیت زیست‌محیطی، امنیت ملی ایران، امنیت ملی عراق، دجله و فرات، سدسازی‌های ترکیه.

۱. دانشجوی دکتری رشته روابط بین‌الملل، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران،

Email: mohammad_naderi186@yahoo.com

۲. دانشیار گروه روابط بین‌الملل، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران، استاد

(نویسنده مسئول) Email: m.goodarzi@khuisf.ac.ir

۳. دانشیار گروه علوم سیاسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران Email: javad@ase.ui.ac.ir

مقدمه و بیان مسئله

امروزه آب مولفه‌ای حیاتی در امور اجتماعی و عاملی تعیین‌کننده در قدرت سیاسی محسوب می‌شود. کم‌آبی، زمینه‌ساز وقوع کشمکش‌ها و تنش‌های اجتماعی و سیاسی در روابط میان انسان‌ها و دولت‌ها در سطوح مختلف شده است. از این‌رو، آب از اهمیتی استراتژیک برخوردار شده است. اهمیت راهبردی آب، اجتماعات انسانی و دولت‌ها را به تلاش برای دسترسی، تصاحب و تسلط بر آن ترغیب کرده است. کنترل و مدیریت منابع آب و نحوه و میزان بهره‌گیری از آن با حساسیت مواجه شده است. محرومیت و تبعیض در بهره‌مندی منصفانه از این منبع حیاتی، زمینه تنش و منازعه بین‌ذینفعان را فراهم کرده است.

در موضوع هیدروپلیتیک، آب مولفه اصلی قدرت است و کم‌آبی تأثیرات قابل‌توجهی در ابعاد گوناگون به خصوص بر توسعه اقتصادی و اجتماعی کشورها داشته و عاملی تعیین‌کننده در قدرت سیاسی است. از نگاه «گفتمان امنیت دولت محور» دولت‌های درگیر با معضل کم‌آبی، ممکن است بر سر آب وارد درگیری و نزاع شوند. به گواهی تاریخ معمولاً دولت‌ها بر سر تصاحب و تسلط بر منابع با اهمیت استراتژیک با یکدیگر کشمکش داشته‌اند. مساله کم‌آبی زمینه درگیری و جنگ را فراهم کرده است.

اغلب کشمکش‌ها بر سر تصاحب و بهره‌گیری از منابع آبی در حوزه آب‌های فرامرزی، آلودگی آب‌های سطحی و زیرزمینی رخ داده است. اختلافات ارضی و مرزی، چالش‌های امنیتی و مهاجرت به علت کم‌آبی جزو مسائل اساسی بوده که با آب و موضوعات مرتبط با آن پیوند خورده است. مساله کم‌آبی، توسعه کشورها را در معرض تهدید قرار داده و ثبات و امنیت ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی را با چالش‌های جدی روبرو کرده است.

یکی از ابعاد حائز اهمیت در این پژوهش، موضوع امنیت آبی است. امنیت آبی، موضوعی است که با محیط‌زیست، امنیت غذایی، امنیت شغلی و در ابعاد کلان با امنیت

¹State-centered security discourse

² Water Security

ملی کشورها ارتباط مستقیم دارد. به بیان دیگر، امنیت آبی از مولفه‌های مهم و اصلی امنیت زیست‌محیطی است.

آب یکی از عناصر اصلی سازنده محیط‌زیست است. بر همین اساس، این عنصر حیاتی یکی از عناصر اصلی امنیت است. در واقع، امنیت آبی بخش مهمی از امنیت زیست‌محیطی یا امنیت اکولوژیکی است که با توسعه پایدار اقتصادی، اجتماعی، منطقه‌ای و شهری ارتباط دارد. آب از زمانی وارد مطالعات امنیتی شد که به عنوان عاملی مهم بر روی کیفیت زندگی انسان‌ها، امنیت سیاسی کشورها و یا عامل تنش میان آن‌ها شد و به صورت مستقیم بر امنیت محیطی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کشورها تأثیرگذار شد (ویسی، ۱۳۹۶: ۱۰۵۲).

سازمان ملل متحد، امنیت آبی را چنین تعریف کرده است: «ظرفیت یک جمعیت برای حفظ ثبات دسترسی به اندازه‌های کافی و کیفیت قابل قبول آب برای حفظ معیشت، رفاه انسان‌ها و توسعه اجتماعی-اقتصادی جهت تضمین مصون بودن از آلودگی‌های آب، فاجعه‌های آبی و برای حفظ محیط‌زیست در اقلیمی از صلح و ثبات سیاسی» (UN, 2013).

(32). این مساله به خوبی و به طور گسترده مورد شناسایی و پذیرش قرار گرفته است که کره خاکی با طیف وسیع و متنوعی از مشکلات و چالش‌های محیط‌زیستی مواجه است و تنها از طریق همکاری‌های بین‌المللی می‌توان آن‌ها را مرتفع کرد. در قلمروی حفاظت از محیط‌زیست، وابستگی دولت‌های جهان به یکدیگر وجه غالب است، زیست‌سپهر مرز نمی‌شناسد و این وحدت اکوسیستم به حقوق بین‌المللی محیط‌زیست، خصیصه‌ای ویژه داده است (نواری، ۱۳۹۷: ۲۲۲).

آب همواره به عنوان یک عنصر کلیدی در حیات انسانی نقش مهمی در ژئوپلیتیک نظام جهانی و سیاست خارجی دولت‌ها ایفا کرده است. بحران کم‌آبی و عدم مدیریت پایدار منابع آب، عبور مرزهای بسیاری از کشورها از میان حوزه رودها، دریاچه‌های آب شیرین، منابع آب زیرزمینی و در نهایت وابستگی سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی به منابع آب، جایگاه ویژه‌ای به این منبع حیاتی بخشیده، به گونه‌ای که می‌تواند به صورت بالقوه زمینه همکاری و نزاع میان کشورها را فراهم کند (عراقچی، ۱۳۹۶: ۱۳). آب‌های

فرامرزی، مساله‌ای محوری در سیاست جهانی است. در حال حاضر ۱۴۸ کشور به صورت کامل یا نسبی در حوضه رودهای بین‌المللی قرار دارند. این کشورها، منابع آبی مشترک سطحی یا زیرزمینی با همسایگان خود دارند. از نظر وسعت در مقیاس جهانی، حوضه رودهای بین‌المللی حدود ۴۶ درصد سطح خشکی‌های کره‌زمین را در بر گرفته و ۴۰ درصد جمعیت جهان را تحت تاثیر قرار داده و حدود ۶۰ درصد رودهای جهان در این حوضه‌ها جاری هستند (عراقچی، ۱۳۹۶: ۲۰).

در جهان امروز که دامنه تهدیدهای امنیت ملی از تهدیدهای نظامی و سیاسی به تهدیدهای زیست‌محیطی و اقتصادی گسترش یافته است، وابستگی یک جانبه کشورها به وابستگی متقابل میان آن‌ها تبدیل شده است. این گونه وابستگی‌های متقابل، روابط منطقه‌ای را وارد فاز جدیدی می‌کند که بهره‌گیری از این ظرفیت‌ها در دیپلماسی می‌تواند در برقراری صلح و ثبات منطقه‌ای و بین‌المللی موثر باشد. در جهان کنونی، آب اهمیت ژئوپولیتیکی پیدا کرده و بر روابط کشورها تاثیرگذار است.

حوضه آبی دجله و فرات بزرگترین حوضه آبریز فرامرزی در غرب آسیا است. مناقشه بر سر بهره‌مندی از رودهای بین‌المللی دجله و فرات، سابقه‌ای ده‌ها ساله دارد. موقعیت ژئوپولیتیکی نابرابر کشورهای ذینفع در این حوضه آبی، مداخله قدرت‌های جهانی و کشورهای فرامنطقه‌ای، نبود قوانین و مقررات جامع و مانع بین‌المللی در خصوص منابع آبی مشترک مرزی، عدم ثبات سیاسی و درگیری‌های طولانی مدت داخلی در عراق و سوریه و اختلافات قومی و قبیله‌ای تاکنون مانع توافق جامع، منصفانه و پایدار در نحوه و میزان بهره‌مندی از منابع آبی مشترک مرزی شده است.

ترکیه با افتتاح سد بزرگ آتاتورک بر رود فرات زمینه خشک شدن تدریجی تالاب‌های منطقه، گسترش بیابان‌زایی و فرسایش خاک در عراق و سوریه و شکل‌گیری کانون‌های گرد و غبار و ریزگرد و انتقال آن به بخش‌های وسیعی از غرب آسیا از جمله به مناطق غرب، جنوب غرب و حتی تا مرکز ایران را فراهم کرده است. این کشور درصدد است سد ایلیسو بر رود دجله را نیز آنگیزی کند. بهره‌برداری کامل از این سد، کاهش شدید ورودی

آب دجله به عراق را به همراه داشته و مخاطرات زیست‌محیطی، امنیتی، اقتصادی و اجتماعی ایجاد شده در منطقه را افزون‌تر می‌کند. آبرگیری سد ایلسو به نابودی بخش‌های وسیع‌تری از تالاب‌های منطقه به‌خصوص تالاب هورالعظیم به عنوان باارزش‌ترین اکوسیستم طبیعی منطقه و نابودی پوشش گیاهی، جنگلی، تنوع زیستی، جانوری، جاذبه‌های گردشگری، کشاورزی و دامپروری عراق منجر می‌شود. عوامل داخلی و خارجی تاثیرگذار بر عراق به دلیل داشتن مرز طولانی، اشتراکات تاریخی، فرهنگی، مذهبی، مبادلات تجاری و اقتصادی و امنیتی تاثیرات مشابه و گسترده‌ای بر ایران دارد. ایران پس از عراق و سوریه، سومین کشور تاثیرپذیر از سدسازی‌های ترکیه است. سدسازی‌های بی‌رویه ترکیه زمینه تنش و منازعات آبی در بخش‌های وسیعی از غرب آسیا را فراهم کرده است. مناطق خشک و نیمه خشک حدود ۹۰ درصد جغرافیای ایران را شکل داده است. این کشور بیش از نیمی از نیازهای آبی خود را با برداشت از آبخوان‌ها تامین می‌کند. میانگین بارندگی سالانه در ایران، حدود یک سوم میانگین جهانی است. از آنجا که تهدید زیست‌محیطی، تهدید وجودی و امنیتی است، تلاش شده تاثیرات سدسازی‌های ترکیه بر امنیت ملی ایران به عنوان یک مساله حائز اهمیت بررسی شود.

هدف پژوهش: تبیین پیامدهای سدسازی‌های ترکیه بر رودهای دجله و فرات بر امنیت ملی ایران.

به دلیل فراگیر بودن معضلات ناشی از سدسازی‌های ترکیه بر رودهای دجله و فرات در بخش‌های وسیعی از غرب آسیا، عوامل تاثیرگذار بر امنیت ملی عراق، تاثیرات مشابه و گسترده‌ای بر امنیت ملی ایران دارد. پژوهش برحسب هدف، از نوع پژوهش‌های کاربردی است و بر حسب نوع داده با روش توصیفی - تحلیلی به نگارش در آمده است.

سوال اصلی: سدسازی‌های ترکیه بر رودهای دجله و فرات چه تاثیراتی بر امنیت ملی ایران دارد؟

فرضیه پژوهش: عوامل تاثیرگذار بر امنیت ملی عراق به دلیل داشتن مرز طولانی و منافع مشترک در ابعاد مختلف، تاثیرات مشابه و گسترده‌ای بر امنیت ملی ایران دارد.

روش پژوهش: غیرمداخله‌ای با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و با استفاده از رویکرد توصیفی - تحلیلی از طریق بررسی ابعاد پژوهش در قالب متغیرهای مربوطه.

متغیر مستقل: تلاش ترکیه برای استفاده حداکثری از رودهای دجله و فرات.

متغیرهای وابسته: امنیت ملی ایران و امنیت ملی عراق.

روش‌های گردآوری اطلاعات: گردآوری اطلاعات پژوهش به روش کتابخانه‌ای و با ابزار فیش‌برداری از اسناد، کتب، رسانه‌ها، مقالات و منابع الکترونیکی صورت گرفته است.

۱-پیشینه پژوهش

حافظنیا و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای تحت عنوان «تاثیر عوامل سیاسی در تشدید پدیده گرد و غبار در حوضه رودخانه‌ای دجله و فرات» به بررسی تاثیرات مولفه‌های سیاسی و نظامی بر شکل‌گیری و نیز تشدید پدیده گرد و غبار در منطقه میان‌رودان پرداخته‌اند. نویسندگان این مقاله معتقدند: «جنگ و درگیری نظامی، ضعف مدیریت سیاسی فضا و شرایط امنیتی-سیاسی در تشدید پدیده گرد و غبار در حوضه رودخانه‌ای دجله و فرات تاثیرگذار بوده است» (حافظنیا و همکاران، ۱۳۹۶: ۸۵۷). نویسندگان مقاله با بررسی نیازهای آبی ترکیه، سوریه و عراق در حوضه آبی رودهای دجله و فرات و شرایط سیاسی-امنیتی این منطقه بر این باورند که مولفه یاد شده در کنار مدیریت سیاسی ضعیف، عامل تشدید بحران در مناطق جلگه‌ای و بیابانی به عنوان کانون شکل‌گیری ریزگردها بوده است. از نگاه نویسندگان مقاله، جنگ و درگیری نظامی بر تخریب پوشش گیاهی و فرسایش خاک منطقه و شکل‌گیری کانون‌های جدید گرد و غبار و ریزگرد تاثیرات قابل توجهی داشته است (حافظنیا و همکاران، ۱۳۹۶: ۸۶۶).

عراقچی (۱۳۹۳) در مقاله‌ای تحت عنوان «دیپلماسی آب: از منازعه تا همکاری» با تاکید بر مساله امنیت غذایی به عنوان بخشی از امنیت ملی بر ضرورت تامین آب برای مقاصد کشاورزی تاکید کرده است. نویسنده مقاله در ادامه با اشاره به مفهوم امنیت زیست‌محیطی و ماهیت فرامرزی این مساله بر ضرورت همکاری دوجانبه، منطقه‌ای و بین‌المللی دولت‌ها تاکید کرده است. در این مقاله افزایش سریع جمعیت و تغییرات آب و هوایی به علاوه

مدیریت ناکارآمد منابع آب به عنوان مهم‌ترین عوامل تشدید بحران آب در مناطق کم‌آب در نظر گرفته شده و بر نقش آب در شکل‌گیری صلح و منازعه در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی به‌ویژه در مناطق دارای ریسک بالای تنش آبی، تاکید شده است. نویسنده مقاله سراسر منطقه غرب آسیا را از جمله مهم‌ترین مناطق دارای ریسک بالای تنش آبی در جهان طی دو دهه آینده دانسته و به‌طور ویژه از شبه جزیره عربستان، عراق، سوریه، ایران، لبنان، اردن و فلسطین در حوضه آبی بین‌النهرین (دجله و فرات) نام برده است (عراقچی، ۱۳۹۳: ۱۰۰-۱۰۱).

فرشته‌پور و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله‌ای تحت عنوان «چالش‌های ژئوپلیتیکی منابع آب‌های زیرزمینی بین‌المللی با تاکید بر منابع مشترک ایران» به بررسی هیدروپلیتیک آب‌های زیرزمینی بین‌المللی و نقش منابع آب مشترک ایران بر شکل‌گیری منازعات ژئوپلیتیکی پرداخته‌اند. نویسندگان این مقاله، چالش‌های حکمرانی و مدیریت منابع آب مشترک و به‌طور خاص، چالش‌های بهره‌برداری از آبخوان‌های مشترک ایران و همسایگان را مورد بررسی قرار داده‌اند. نویسندگان مقاله اذعان داشته‌اند در ارتباط با مدیریت حوضه‌های آبریز در سطح جهان، قوانین و مقررات مناسبی به تصویب رسیده است؛ از آن میان می‌توان به اعلامیه مادرید (۱۹۱۱)، اصول راهنمای هلسینکی برای بهره‌برداری از منابع آبی مشترک (۱۹۶۶) و کنوانسیون سازمان ملل و قانون استفاده غیرکشتریانی از منابع آب‌های بین‌المللی (۱۹۹۷) اشاره کرده‌اند (فرشته‌پور و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۷۴). نویسندگان در بخش پایانی این مقاله ضمن اشاره به منازعه ناشی از سد‌های پروژه گاپ راهبردهایی برای حل بحران بهره‌برداری از آبخوان‌های مشترک ایران و همسایگان پیشنهاد کرده‌اند؛ از جمله این راهبردها می‌توان به ایجاد ساختارهای مدیریتی مناسب جهت بهره‌برداری مشترک از آب‌های زیرزمینی که متضمن بهره‌مندی عادلانه، معقول و پایدار باشد، ایجاد یک پایگاه دانش یکپارچه و سازگار و ایجاد نهادهای مشترک برای همکاری و هماهنگی در مسائل مربوط به طرح‌های آبی، اعمال سیاست‌های واقع‌بینانه و مبتنی بر تعاملات منطقه‌ای و بین‌المللی با استفاده از تمامی امکانات و ظرفیت‌ها، اتخاذ رویکردی جامع و

پایدار به مقوله امنیت در مسائل آبی، تعامل سازنده با تمامی کشورهای ذینفع و همکاری جمعی برای مواجهه و غلبه بر مشکلات و معضلات منطقه‌ای اشاره کرد (فرشته‌پور و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۹۸-۱۹۹).

۱. مبانی نظری

امنیت در سطوح فردی، ملی و بین‌المللی جزو مهم‌ترین مسائل و دغدغه‌های بشر است. در این میان، امنیت ملی حالت محوری دارد؛ زیرا دولت‌ها بر بسیاری از شرایطی که تعیین‌کننده امنیت در دو سطح دیگر است مسلط هستند (بوزان، ۱۳۹۷: ۱۳). ولفرز امنیت ملی را به‌طور عینی به معنای «فقدان تهدید نسبت به ارزش‌های مکتسب» و به‌طور ذهنی به مفهوم «فقدان ترس از حمله به این نوع ارزش‌ها» می‌داند (نامی و عزتی، ۱۳۹۲: ۳۰). از نظر ک.پ. میرا، امنیت یک کشور عبارت است از این‌که آن کشور در معرض خطر قرار نگرفته و از هرگونه تهدید یا ترس از خطر آزاد باشد. سرنوشت امنیت یک کشور، میزان ثباتی است که از آن برخوردار است. بر این اساس، چارچوب هر موضوع با ارزش امنیتی بایستی چندبعدی بوده و براساس ملاحظات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، قومی، ایدئولوژیک و نظامی بنا شده باشد. کارل دوئیچ با اشاره به تغییرات مفهوم امنیت ملی بر این باور است که امنیت ملی به‌طور سنتی به عنوان محافظت ملت و کشور در برابر هجوم خارجی با توسل به ابزارهای دفاعی و نظامی مدنظر قرار می‌گرفت؛ اما در دوران معاصر، ابعاد این محافظت مشتمل بر حفاظت در برابر ایدئولوژی‌های بیگانه، جلوگیری از تسلط بیگانگان بر منابع اقتصادی، سیاسی و اجتماعی یک جامعه است. افزون بر این، یک کشور می‌کوشد دایره نفوذ و دخالت خویش را در کشورهای دیگر به نحوی گسترش دهد که بتواند از تسهیلات بیشتری در راستای تأمین منافع ملی خویش بهره‌برد (نامی و عزتی، ۱۳۹۲: ۳۱).

از دیدگاه واقع‌گرایان، امنیت به عنوان یکی از مشتقات قدرت تلقی می‌شود؛ به‌نظر آن‌ها در صورتی‌که بازیگر صحنه بین‌المللی، قدرت کافی برای کسب موقعیت مسلط به دست آورد به امنیت دست خواهد یافت. از سوی دیگر، آرمان‌گرایان می‌خواهند امنیت را حاصل

صلح بدانند؛ یعنی مدعی هستند صلح پایدار باعث تامین امنیت همه خواهد شد (بوزان، ۱۳۹۷: ۱۴-۱۵). امنیت در معنای کلاسیک آن در دو بعد توانایی نظامی از جنبه تهاجمی و اعمال قدرت و توانایی دفاعی و مقابله با تهدیدات کشورهای بیگانه تعریف می‌شود. امنیت در معنای جدید آن تعریف گسترده‌ای دارد: مقابله با هر نوع از تهدیدی که موجودیت یک کشور یا واحد سیاسی را با مخاطره مواجه کند. این تعریف از امنیت به بعد نظامی محدود نمی‌شود و دربرگیرنده ابعاد زیست‌محیطی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی نیز می‌شود (بوزان، ۱۳۹۷: ۳۳).

از آنجا که مسائل زیست‌محیطی اغلب ماهیتی فرامرزی دارند، مدیریت و کنترل چالش‌ها مستلزم همکاری‌های دوجانبه، منطقه‌ای و بین‌المللی است. با این وجود، طرح مفاهیمی مانند امنیت انسانی و امنیت زیست‌محیطی با توجه به نقش فزاینده مخرب انسان بر محیط‌زیست و تاثیرات فضایی آن بر شکل‌گیری بحران‌های اجتماعی-سیاسی، توجه بسیاری از پژوهشگران متاخر را به خود معطوف داشته است. امنیت زیست‌محیطی بر حفظ محیط محلی جهانی به عنوان سیستم پشتیبانی ضروری تاکید و ابعاد مختلف حیات بشری بدان متکی است (بوزان، ۱۳۹۷: ۳۳). از نگاه نظریه‌پردازان مطالعات امنیتی انتقادی، از جمله بوزان، هر نمونه موفقیت‌آمیز از امنیتی کردن موضوعات شامل تهدید علیه موجودیت و نیز اقدام اضطراری و خارج از مجاری متداول می‌شود. آنچه به یک مساله جلوه امنیتی می‌دهد، «تهدید وجودی»^۱ ناشی از بروز آن است که «تدابیر اضطراری»^۲ را از سوی کارگزاران سیاست‌گذار در این حوزه می‌طلبد. جلوه امنیتی یافتن هر مساله باعث می‌شود که آن مساله اهمیت ویژه‌ای در دستورکار امنیتی پیدا کند و در پی آن اقدامات لازم و اضطراری صورت پذیرد (بوزان و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۱). یکی از مهم‌ترین مولفه‌های اصلی تهدیدکننده واحدهای سیاسی-فضایی در دنیای امروز، مسائل زیست‌محیطی است.

^۱ Existential threat

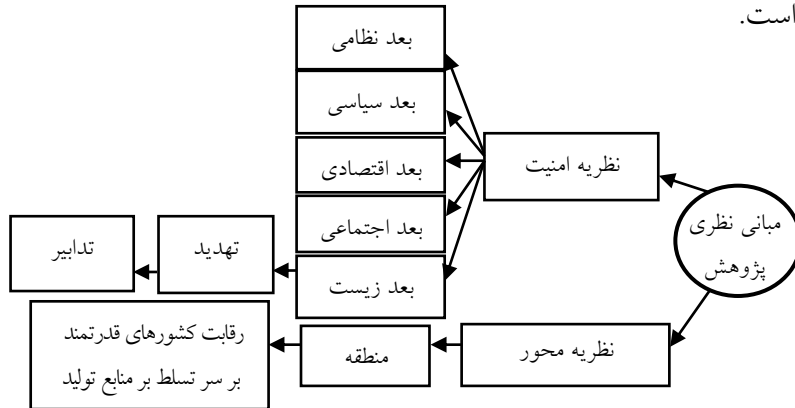
^۲ Emergency measures

موقعیت ژئوپلیتیکی کشورها می‌تواند عامل تقویت یا ضعف دولت‌ها در تعاملات بین‌المللی و جهانی باشد. در ژئوپلیتیک که به معنای سیاست زمین است نقش عوامل محیط جغرافیایی در سیاست ملل بررسی می‌شود. نقش هر کشور در سیاست بین‌الملل تنها به تمایلات، افکار و عقاید اداره‌کنندگان سیاست خارجی آن کشور بستگی ندارد و متولیان امور در حدی که تصور می‌شود در انتخاب اقدامات سیاسی آزاد نیستند بلکه زمینه فعالیت آن‌ها محدود است. به بیان دیگر، عوامل و وضعیت‌های خاصی وجود دارد که بر سیاست خارجی هر کشوری اثرات عمیقی دارند. عوامل مؤثر در ژئوپلیتیک به دو دسته کلی عوامل ثابت و عوامل متغیر تقسیم می‌شوند. عوامل ثابت، پدیده‌های طبیعی و جغرافیایی هستند و عوامل متغیر که ممکن است برخی از آن‌ها نیز منشاء طبیعی داشته باشند به دلیل مطرح بودن نقش کمیت در آن‌ها جزو عوامل متغیر محسوب می‌شوند. موقعیت جغرافیایی در بین عوامل ثابت و انسان در بین عوامل متغیر، نقش دو قطب اصلی را در تحلیل‌های ژئوپلیتیکی ایفا می‌کنند (عزتی، ۱۳۷۲: ۷۵). مسدودسازی جریان طبیعی رودهای بین‌المللی به تضعیف اکوسیستم و تخریب محیط‌زیست منطقه تحت‌تأثیر منجر می‌شود. تهدید زیست‌محیطی، تهدیدی وجودی است که نیازمند تدابیر اضطراری است.

مکیندر مفهوم منطقه راهبردی را کلید فهم مسائل نظامی، امنیتی و راهبردی جهان دانسته است. به نظر او، منطقه راهبردی، منطقه‌ای است که قدرت‌های بزرگ بر سر تسلط بر آن رقابت می‌کنند. به بیان دیگر، مفهوم مناطق راهبردی همواره در طول تاریخ با مفهوم رقابت قدرت‌های جهانی همراه بوده و در واقع این گونه مناطق، بستر و محیط رقابت‌های کلان قدرت‌های جهانی است. در مناطق راهبردی، مزایایی وجود دارد که در حفظ هژمونی و گسترش نفوذ کشورهای قدرتمند تأثیرگذار بوده و اتخاذ رویکردها و راهبردهای جامع در روابط بین‌الملل از سوی قدرت‌ها نیز در راستای دستیابی و تسلط بر منافع نهفته در این مناطق است. بخشی از رویدادها و حوادث رخ داده در سایر مناطق، متاثر از رقابت قدرت‌های جهانی در مناطق راهبردی است. غرب آسیا با موقعیت ژئوپلیتیکی،

ژئواستراتژیکی و ژئواکونومیکی، منطقه‌ای راهبردی در جهان است. حوضه آبی دجله و فرات، مهم‌ترین حوضه آبی این منطقه است.

مبانی نظری پژوهش، تلفیقی از نظریه «امنیت باری‌بوزان» و نظریه «محور جغرافیایی تاریخ» مکی‌ندر است.

شکل ۱: مدل تلفیقی نظریه امنیت باری‌بوزان و نظریه محور جغرافیایی تاریخ مکی‌ندر

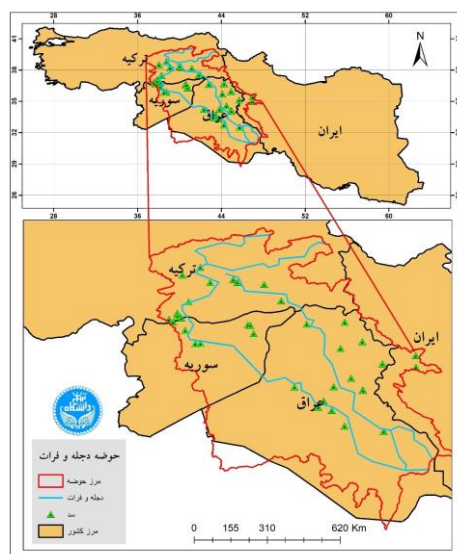
۳. تأثیرات بحران آب حوضه میان‌رودان بر روابط ایران و ترکیه

ترکیه و عراق در مرزهای شمال غرب و غرب ایران واقع شده‌اند. موقعیت منطقه‌ای ترکیه از زمان جنگ ایران و عراق، ارتقا یافته و تاثیرگذاری این کشور در منطقه هم‌چنان ادامه دارد. جنگ هشت ساله ایران و عراق و دو جنگ خلیج فارس در سال‌های ۱۹۹۱ و ۲۰۰۳ موقعیت ویژه‌ای برای بازیگری ترکیه که از پیامدهای زیان‌بار سه جنگ یاد شده دور بوده در عرصه منطقه‌ای فراهم کرد (غرایاق زندی و شاکری، ۱۳۹۳: ۶۸). شناخت پیچیدگی و تنوع متغیرها و تأثیرات آن بر روابط دو کشور از منظر تأمین منافع و امنیت ملی ضروری است. پیوستگی مناطق مرزی با مرکز و حمایت و پشتیبانی‌های ویژه از این مناطق جهت خروج از محدودیت‌ها و دستیابی به توسعه برای رفع تهدیدات امنیت ملی از جمله موارد مهمی هستند که در برنامه‌ریزی برای ارتقای امنیت ملی بایستی مدنظر قرار گیرد. ایران و ترکیه در سطح منطقه دارای زمینه‌های رقابتی هستند. عوامل و متغیرهای سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و ژئوپلیتیکی در رقابت‌های امنیتی و تنگنای امنیتی ایجاد شده میان دو

کشور نقش دارند. از سوی دیگر، از منظر منافع ملی نمی‌توان اجازه داد روابط ایران و ترکیه رو به تنش برود. باید الگویی طراحی شود که تنش‌های میان دو کشور مدیریت شود. مدیریت تنگناهای امنیتی به تامین منافع و امنیت ملی ایران کمک می‌کند (رمضانی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۹۶-۱۹۷). تفکر نعثمانی‌گرایی، مبتنی بر ایفای نقش و گسترش نفوذ در جغرافیای امپراطوری سابق عثمانی است (احدی و کلانتری، ۱۳۹۶: ۱۰۸).

ایران، تهدید و تحدید منافعش در منطقه را از سوی هیچ کشوری تحمل نمی‌کند. تمرکز و تاکید بر منافع مشترک، سطح اختلافات و تعارضات را کاهش و در راستای تامین منافع دو کشور است.

سوریه از چند دهه قبل از انقلاب اسلامی با ایران روابط نسبتاً حسنه داشته و پس از انقلاب اسلامی سطح روابط دو کشور گسترش یافته است. سوریه در دوره جنگ هشت ساله ایران و عراق از ایران حمایت کرده است. عراق نیز پس از سقوط حزب بعث و تغییر رژیم این کشور در سال ۲۰۰۳ با ایران روابط حسنه داشته است. در واقع، روابط ایران و عراق و ایران و سوریه راهبردی است.

نقشه (۱) موقعیت حوضه آبریز دجله و فرات و سدهای ساخته شده (پایگاه خبری - تحلیلی انتخاب: ۱۳۹۷).

ترکیه در دهه‌های اخیر به بهره‌برداری حداکثری از رودهای مشترک مرزی اقدام کرده و مسدود کردن جریان طبیعی رودهای بین‌المللی را ابزاری کارآمد برای اعمال سیاست‌های هیدروژئومونیک در منطقه می‌داند. عراق و سوریه بیش از ایران از سیاست‌های آبی انحصارطلبانه ترکیه تاثیرپذیرند اما این مساله، ایران را نیز به عنوان سومین کشور ذینفع تحت‌تأثیر قرار داده است. ترکیه در شرایط فقدان اراده جمعی کشورهای تحت‌تأثیر از حوضه آبی دجله و فرات و فقدان قوانین و مقررات بین‌المللی جامع و مانع به بهره‌گیری حداکثری از رودهای مشترک مرزی اقدام کرده است.

کشور	رود دجله		رود فرات	
	مساحت از حوضه آبریز کیلومتر مربع	درصد از کل حوضه آبریز	مساحت از حوضه آبریز کیلومتر مربع	درصد از کل حوضه آبریز
ترکیه	۵۴۱۴۵	۲۴,۵	۱۲۵۰۰۰	۲۸,۲
سوریه	۸۸۴	۰,۴	۷۶۰۰۰	۱۷,۱
عراق	۱۲۳۹۸۱	۵۶,۱	۱۷۷۰۰۰	۳۹,۹
ایران	۴۱۹۹۰	۱۹	-	-
عربستان سعودی، اردن و کویت	-	-	۶۶۰۰۰	۱۴,۹
مجموع	۲۲۱۰۰۰	۱۰۰	۴۴۴۰۰۰	۱۰۰

جدول (۱): حوضه آبریز رودهای دجله و فرات (میان‌آبادی و امینی، ۱۳۹۸: ۵۹).

رودهای دجله و فرات در منطقه‌ای بین دو اقلیم مرطوب و بیابانی واقع شده‌اند. منبع اصلی تغذیه هر دو رود باران و برف‌های ذوب شده کوه‌های جنوب شرق ترکیه است. جریان این رودها در فصول مختلف دارای نوسان است. آورد متوسط طبیعی سالانه رود فرات در مرز ترکیه و سوریه حدود ۳۰ میلیارد متر مکعب و آورد متوسط طبیعی سالانه رود دجله حدود ۵۷ میلیارد متر مکعب است (میان‌آبادی و امینی، ۱۳۹۸: ۶۰).

علاوه بر دجله و فرات، رود ارس نیز از ترکیه سرچشمه گرفته و پس از عبور از ارمنستان به سرزمین ایران رسیده و در امتداد مرزهای ایران و جمهوری آذربایجان مسافتی طولانی را پیموده و در نهایت به دریای خزر سرازیر می‌شود (پاک نژاد متکی و فرجی‌راد، ۱۳۸۹:

۹۳). ترکیه کشور بالادست رود ارس در راستای سیاست‌های آبی جاه‌طلبانه با سدسازی در صدد بهره‌برداری حداکثری از این رود است.

در صورت عدم رفع اختلافات طرفین از طریق دیپلماسی و تداوم بهره‌برداری یک‌جانبه این کشور از رود ارس، این رودخانه در حوزه بالادست (ترکیه) مورد بهره‌برداری بیش‌ازپیش قرار گرفته و در آینده نه‌چندان دور، دست‌کم استان‌های آذربایجان غربی و اردبیل در وضعیتی بغرنج از نظر منابع آبی قرار می‌گیرند. این مساله بر معیشت، محیط‌زیست و امنیت استان‌های یاد شده تأثیرات مستقیم داشته و ظرفیت بروز بحران میان ایران و ترکیه را دارد. ایران در موضوع بهره‌مندی از رودهای دجله و فرات، ذینفع غیرمستقیم است. سدسازی‌های ترکیه بر رودهای مشترک مرزی برای این کشور، تهدیدی زیست‌محیطی و امنیتی است.

ترکیه با هدف برتری‌طلبی در صدد ایفای نقش هیدروهمژمون منطقه از راه کنترل منابع آب بین‌المللی با منشا داخلی است. این کشور با استفاده حداکثری از منابع حیاتی منطقه، سیاست‌های توسعه‌طلبانه و یکجانبه‌گرایانه مبتنی بر هژمونی‌طلبی منطقه‌ای را اجرایی کرده است. رویکرد ترکیه، بهره‌گیری حداکثری از آب‌های سطحی و زیرزمینی مرزی با تکیه بر موقعیت ژئوپلیتیکی است. در صورت عدم همکاری و همصدایی کشورهای ذینفع در موضوع بهره‌مندی از منابع آبی مشترک مرزی در دستیابی به توافقی منصفانه، عادلانه و پایدار، ادامه سیاست‌های یکجانبه‌گرایانه ترکیه زمینه گسترش تنش و ابعاد منازعه میان کشورهای تأثیرپذیر از سدسازی‌ها با این کشور را فراهم کرده است.

مطابق «اصل صلاحیت سرزمینی» دولت‌ها در بهره‌برداری از منابع در قلمرو خود حق حاکمانه دارند. با این وجود، حقوق بین‌الملل محیط‌زیست به گونه‌ای توسعه یافته است که اصل صلاحیت سرزمینی دولت‌ها را از حالت اطلاق خارج کرده است. «اصل حسن همجواری» که در معاهدات بین‌المللی متعدد مورد استناد و تأکید قرار گرفته، دولت‌ها را در اعمال «اصل صلاحیت سرزمینی» با محدودیت‌های محیط‌زیستی مواجه کرده اما ترکیه بر اطلاق «اصل صلاحیت سرزمینی» اصرار می‌ورزد (نواری، ۱۳۹۷: ۲۲۱). در حالی که

هنوز پروژه گاپ به طور کامل مورد بهره‌برداری قرار نگرفته، تأثیرات زیست‌محیطی آن بروز کرده و توفان‌های ریزگرد بخش‌های وسیعی از غرب آسیا را درنوردیده است.

ساخت سدهای پرشمار در حوضه آبی میان‌رودان و انتقال بین‌حوضه‌ای آب، بدون در نظر گرفتن ظرفیت‌های اکولوژیک به تخریب بیش از پیش محیط‌زیست منطقه منجر شده است. مسدودسازی رودهای بین‌المللی، سلامت، معیشت و امنیت ساکنان مناطق تأثیرپذیر را به مخاطره انداخته و مهاجرت از سر ناچاری، جمعیت قابل توجهی از ساکنان استان‌های غربی و جنوب غربی ایران را اجتناب‌ناپذیر کرده است. بهره‌برداری‌های بی‌رویه یک کشور از منابع آبی و منابع طبیعی مشترک یک منطقه، بر هم خوردن نظام طبیعت، تضعیف اکوسیستم و تخریب محیط‌زیست آن منطقه را در پی دارد.

۴. تأثیرات آبیگری سد ایلیسو بر تشدید بحران در روابط ایران و ترکیه

گذشته از چالش‌هایی که طی سال‌های اخیر بر سر نحوه و میزان بهره‌گیری از رودهای بین‌المللی دجله و فرات میان سه کشور عراق، سوریه و ایران با ترکیه وجود داشته است، چالش مهم‌تر، اصرار ترکیه بر ساخت و آبیگری سد ایلیسو است؛ آبیگری این سد، علاوه بر تشدید روند شکل‌گیری و گسترش دامنه انتشار ریزگردها به کاهش شدید حق‌آبه کشورهای پائین دست رود دجله، افزایش معضلات زیست‌محیطی، اقتصادی، اجتماعی و امنیتی در عراق و انتقال این قبیل معضلات به کشورهای همجوار و از جمله به سرزمین ایران منجر شده است.

بهره‌برداری از سد ایلیسو، کاهش کیفیت رود دجله و به تبع آن کاهش کیفیت رود اروند را به همراه داشته و میزان نفوذ آب شور خلیج فارس به داخل این رودها افزایش می‌یابد. بهره‌برداری از این سد، تغییر در خط تالوگ اروندرود را به همراه داشته و هزینه نگهداری از آن را افزایش می‌دهد. کانون‌های اصلی انتقال ریزگرد به ایران در مناطق شمال غرب عراق در مرز سوریه، غرب عراق در مرز اردن و هور مرکزی عراق واقع شده‌اند. با اضافه شدن تأثیرات ناشی از کاهش ورودی آب، تعداد کانون‌های ایجاد ریزگرد و بیابان‌زایی در منطقه افزایش می‌یابد (نواری، ۱۳۹۷: ۲۲۸).

مطابق جدول شماره ۲ ملاحظه می‌شود ظرفیت سدها و سازه‌های ساخته شده بر رود فرات بیش از سه برابر آورد کل سالانه این حوضه است. ظرفیت سدها و سازه‌های ساخته شده بر رود دجله حدود پنج برابر آورد کل سالانه این حوضه است. در حالی که حدود ۸۹ درصد از آب فرات از ترکیه سرچشمه می‌گیرد این کشور قادر است بیش از سه برابر آورد کل حوضه فرات را پشت سدهای احداث شده ذخیره کند. ظرفیت ذخیره سد و سازه‌های ترکیه بر رود دجله ۱۷,۶ میلیارد مترمکعب است، در حالی که متوسط جریان سالانه این رود در نزدیکی مرز ترکیه و عراق حدود ۱۶,۸ میلیارد مترمکعب است (میان‌آبادی و امینی، ۱۳۹۸: ۷۷). مهم‌ترین پیامدهای بهره‌برداری از سد ایلیسو، ایجاد و گسترش چشمه‌های گردوغبار و ریزگرد است که تأثیرات نامطلوب و زیان‌باری بر محیط‌زیست کشورهای همجوار ترکیه از جمله بر ایران دارد. نخستین مورد انتشار و ورود گسترده ریزگردها به ایران در سال ۱۳۸۲ رخ داده و اکنون ساکنان ۲۰ استان این کشور با این معضل آزاردهنده و کشنده مواجه شده‌اند (نواری، ۱۳۹۷: ۲۲۱). مطابق نتایج پژوهش‌های انجام شده، پروژه‌های بزرگ سدسازی در منطقه، عامل اصلی خشک شدن تالاب هورالعظیم و پدیده ریزگردها در غرب و جنوب غرب ایران است (بنی‌حیب و نجفی مرغملکی، ۱۳۹۷: ۱۳).

سدسازی‌های ترکیه بر رودهای بین‌المللی دجله و فرات مغایرت واضحی با «کنوانسیون حقوق استفاده‌های غیرکشتریانی از آبراه‌های بین‌المللی ۱۹۹۷ سازمان ملل» دارد. براساس مواد کنوانسیون یادشده، کشورهای بالادست حق احداث پروژه‌های زیربنایی آبی را در بالادست رودهای بین‌المللی در حدی که آسیب‌های جدی به کشورهای پایین‌دست تحمیل کند را ندارند. جلوگیری از اقدامات منجر به شکل‌گیری کنون‌های جدید ایجاد ریزگرد و زیان‌های ناشی از آن برای ایران به عنوان یک کشور تأثیرپذیر از این بحران زیست‌محیطی حائز اهمیت است. پروژه گاپ به نوعی ناقض ماده اول اعلامیه جهانی حقوق بشر است. طبق این ماده، تمامی انسان‌ها از حقوق بنیادین - آزادی و برابری و شرایط مناسب زندگی در محیطی که به آن‌ها اجازه زندگی توأم با سعادت را بدهد برخوردارند (UN, 2015:4).

مطابق این اعلامیه، انسان‌ها موظف به حفاظت از محیط‌زیست و بهبود آن برای نسل‌های کنونی و آتی هستند.

۵. تاثیرات تشدید بحران زیست‌محیطی منطقه بر روابط ایران و عراق با ترکیه

گسترده‌تر شدن دخالت‌های انسانی در محیط‌زیست و استفاده بیش از حد از منابع طبیعی به تضعیف و تخریب بوم‌سازگان محیط‌زیست بخش‌های وسیعی از غرب آسیا منجر شده و زمینه شکل‌گیری کانون‌های ایجاد ریزگرد و گسترش دامنه آن را فراهم کرده است. در دهه‌های اخیر چگالی و فراوانی پدیده ریزگردها در غرب و جنوب غرب ایران افزایش یافته است. رفع این معضل با احیای تالاب‌های میان‌رودان و با ایجاد ظرفیت در ساختار سیاسی و تعامل کشورهای ذینفع امکان‌پذیر است (بنی‌حیب و دولت‌آبادی، ۱۳۹۶: ۲۴۹). ریزگرد از جمله پدیده‌های طبیعی شناخته‌شده و مورد توجه بسیاری از اندیشمندان و محققان در شاخه‌های مختلف علوم به‌ویژه علوم مهندسی آب است. کشورهای واقع در کمربند خشک و نیمه‌خشک جهان از جمله ایران، همواره با این پدیده درگیر بوده‌اند (بنی‌حیب و نجفی مرغملکی، ۱۳۹۷: ۱۲). در جغرافیای ایران، آب‌وهوا متغیر و گاهی اوقات به شدت متفاوت است و بازه‌ای از دمای بالای ۴۰ درجه و زیر ۲۰ درجه سانتیگراد را در بر می‌گیرد (Broomandi et al, 2017: 1). کانون‌های اصلی ایجاد و گسترش توفان و ریزگرد در منطقه در عراق و عربستان شکل گرفته و دامنه انتشار و انتقال آن به نواحی جنوبی و غربی ایران رسیده است. فرسایش خاک و وزش باد در اراضی ایران از عوامل موثر در شکل‌گیری و انتقال توفان‌های گرد و غبار و ریزگرد است (بزی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱). سدسازی‌ها در چهار کشور- ترکیه، سوریه، عراق و ایران- به کاهش ورودی آب دجله و فرات به تالاب‌های میان‌رودان به خصوص تالاب هورالعظیم منجر شده و بر اثر خشک شدن تالاب‌ها، رسوب ریزدانه‌های مناطق خشک شده از سطح زمین جدا شده و با جریان‌های جوی به سمت غرب و جنوب غرب ایران منتقل می‌شوند (بنی‌حیب و دولت‌آبادی، ۱۳۹۶: ۲۴۹-۲۵۲). عامل دیگر، افزایش درجه حرارت است. بر اثر تغییر

اقلیم، اکثر مناطق با افزایش دما مواجه می‌شوند. این وضعیت در اقلیم خشک و نیمه‌خشک مرکزی به مراتب شدیدتر است. به گونه‌ای که اکوسیستم آن با تاثیرپذیری از تغییر اقلیم به تغییرات گسترده‌ای منجر شده و امنیت زیست‌محیطی منطقه را به خطر انداخته است. گرمایش زمین، آسیب‌های جدی به بخش کشاورزی وارد کرده است. این پدیده، محصولات باغی و کشاورزی - عمده‌ترین منابع غذایی ایران - را با کاهش تولید مواجه کرده است (اسلامی، ۱۳۹۰: ۲).

با خشک شدن تالاب‌ها، توفان‌های گردوغبار، نمک و رسوبات دیگر را به اراضی کشاورزی منتقل کرده و معضلاتی نظیر پیامدهای فاجعه‌بار خشک شدن دریاچه آرال در آسیای مرکزی در غرب آسیا رخ داده است. به رغم عملیاتی نشدن کامل پروژه گاپ، تأثیرات زیست‌محیطی آن بروز کرده و طوفان‌های گردوغبار و ریزگرد بی‌سابقه بخش‌های وسیعی از غرب آسیا را درنور دیده و انتقال آن به ایران، نمونه‌ای بارز از آثار تضعیف اکوسیستم و تخریب محیط‌زیست منطقه است. با کاهش ورودی آب رودهای دجله و فرات به خلیج فارس، غلظت نمک در آن افزایش یافته و به شوری آب این دریا همانند دریای سرخ منجر شده است. تشدید غلظت نمک در آب‌های خلیج فارس به تضعیف اکوسیستم و نابودی سواحل مرجانی این منطقه حائز اهمیت از نظر ژئوپلیتیک، ژئواستراتژیک و ژئواکونومیک منجر شده است.

سدسازی‌های بی‌رویه نشانه‌ای آشکار از یکجانبه‌گرایی و توسعه‌طلبی ترکیه برای ایجاد و گسترش «فضای حیاتی» و تقویت موقعیت هیدروپلیتیکی در گستره منطقه‌ای با هدف تفوق و برتری در ابعاد سیاسی، امنیتی و اقتصادی با تکیه بر موقعیت ژئوپلیتیکی و تقویت موضع در مذاکرات بر سر نحوه و میزان بهره‌گیری از منابع آبی مشترک است. در مقابل، عراق و سوریه دو کشور ذینفع مستقیم و پایین‌دست حوضه آبی دجله و فرات در این منازعه آبی به دلیل محدودیت‌های ژئوپلیتیکی در دسترسی به منابع آبی و وابستگی شدید به آب‌های فراسرزمینی تلاش برای بقا دارند. از این رو، مساله کمبود آب نزد عراق و سوریه موضوعی حیاتی و امنیتی تلقی می‌شود. مسدود شدن جریان طبیعی رودهای دجله

و فرات، «تهدید وجودی»^۱ علیه این دو کشور است. به بیان دیگر، به دلیل موقعیت ژئوپلیتیکی ضعیف عراق و سوریه، اقدامات این دو کشور بیشتر در راستای «حفظ بقا» و نه «تحصیل و افزایش منابع تولید قدرت» است. ایران نیز از نظر ژئوپلیتیکی در ارتباط با رود ارس، وضعیتی مشابه عراق و سوریه در ارتباط با رودهای دجله و فرات دارد. به بیان دیگر، این کشور در موضوع رود ارس، موقعیت ژئوپلیتیکی ضعیف‌تری نسبت به ترکیه دارد. ایران در ارتباط با رود ارس ذینفع مستقیم و در ارتباط با رودهای دجله و فرات ذینفع غیرمستقیم است.

از منظر ژئوپلیتیکی، ترکیه در پی «تقویت منابع تولید قدرت» برای پیشبرد برنامه‌های توسعه‌گرایانه است. این موضوع به‌طور مشخص در جریان سدسازی‌های این کشور با اجرای طرح‌هایی نظیر پروژه آتاتورک و سد ایلسو آشکار شده است. سدسازی‌های ترکیه، معضلات ناشی از بحران کمبود آب در بخش‌های وسیعی از غرب آسیا را تشدید و به امنیتی شدن موضوع آب در این منطقه منجر شده است. امروزه منابع آب شیرین این منطقه به عنوان کالایی حیاتی با اهمیت راهبردی به شدت در حال کاهش است. این بحران بستر ساز تنش و منازعه شده زیرا حیات و بقای کشورهای منطقه در ابعاد مختلف به این کالای با اهمیت استراتژیک وابسته است.

۶. تاثیرات عوامل زیست‌محیطی بر امنیت ملی ایران

محیط‌زیست به دلیل این‌که موجبات تقویت بنیه‌های اقتصادی و سلامت جسمی و روانی یک ملت را فراهم می‌سازد، عاملی مطلوب و تقویت‌کننده در راستای اهداف امنیت ملی به‌شمار می‌آید. امنیت زیست‌محیطی به معنای وجود شرایطی است که امنیت نسبی مطلوبی را در مقابل خطرات و تهدیدات ناشی از رفتارهای آسیب‌رسان به محیط‌زیست فراهم می‌سازد (میرکمالی و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۸۴).

کارشناسان، آب را ضرورتی حیاتی برای دستیابی به توسعه اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و عامل پایداری فرهنگ و تمدن قلمداد کرده‌اند. اهمیت استراتژیک آب تا حدی است که

^۱ Existential threat

برخی بر این باورند جنگ‌های آینده بر سر آب رخ می‌دهد. برخی کارشناسان تا آن حد پیش‌رفته و مدعی شده‌اند علت اصلی حمله آمریکا به عراق، تسلط بر منابع آبی غرب آسیا بوده است. شورای امنیت سازمان ملل متحد، محیط‌زیست آسیب‌دیده از بحران کمبود آب را سرچشمه‌های غیرنظامی بی‌ثباتی و آن را تهدیدی علیه صلح و امنیت بین‌الملل شناسایی کرده است (سجادیان و سرمدی، ۱۳۹۶: ۲۶۸). اختلافات آبی کشورها در برخی موارد به صورت مسالمت‌آمیز و از طریق دیپلماسی دوجانبه و چندجانبه مدیریت شده و گاهی به منازعه منجر شده است. اکثر منازعات آبی در غرب آسیا رخ داده است. طی نیم قرن اخیر، ۳۷ مورد خشونت بر سر آب تا سال ۲۰۰۶ گزارش شده و همه آن‌ها به جز هفت مورد در غرب آسیا به وقوع پیوسته است (عراقچی، ۱۳۹۳: ۱۰۰).

امروزه تهدیدات زیست‌محیطی در زمره تهدیدات نوین امنیت ملی دسته‌بندی می‌شوند. از جمله تهدیدات زیست‌محیطی در بُعد طبیعی می‌توان به کمبود و یا چالش در تولید و مصرف انرژی (نفت، گاز، زغال سنگ و مواد هسته‌ای)، گرم شدن زمین (تاثیر گلخانه‌ای)، کمبود آب شیرین، فرسایش خاک، بیابان‌زایی، جنگل‌زدایی، تغییرات اقلیمی و آلودگی هوا اشاره کرد. افزایش جمعیت، جدایی اقوام و اقلیت‌ها، اختلافات مذهبی و مهاجرت در زمره تهدیدات زیست‌محیطی در بعد انسانی دسته‌بندی می‌شوند (جاجرمی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۰۳). نگرانی‌های فزاینده در مورد آینده بشر و تاثیرات تخریب محیط‌زیست بر زندگی انسان، اهمیت حفاظت از محیط‌زیست را روزافزون کرده است (صادقی، ۱۳۹۵: ۱۱۹). در واقع، مفهوم محیط‌زیست در برگیرنده تمامی اجزای زنده و غیرزنده کره زمین (لیتوسفر، بیوسفر، اتمسفر و استراتوسفر) بوده و منازعه بر سر آن ممکن است به یکی از اشکال منازعه بر سر قدرت، منازعه بر سر فقر، منازعه ناشی از اختلال در فرآیندهای زیست‌محیطی و منازعه بر سر آب رخ دهد. در این میان، آب که تصفیه آن دشوار، انتقال آن گران و پرهزینه و جایگزینی آن غیرممکن است، عنصری اساسی است که وجود آن برای تولید مواد غذایی، توسعه اقتصادی و بقای حیات کاملاً ضروری است. چگونگی

---

¹ Greenhouse effect

استفاده مشترک و بهینه از منابع آب شیرین موجود در جهان که محدود، آسیب‌پذیر و عامل اصلی بقای زندگی، توسعه و محیط‌زیست بوده نقش تعیین‌کننده‌ای در صلح یا جنگ در عصر کنونی داشته است. موضوعی که غرب آسیا را با چالشی دائمی مواجه کرده است. کارشناسان آب و برخی سیاستمداران جهان از گمان به یقین رسیده‌اند که نحوه و میزان بهره‌گیری از منابع آبی مشترک از جمله عوامل اصلی بروز تنش و جنگ در جهان بوده است. بی‌جهت نیست پیکارجویان داعش پس از تسلط بر مناطقی در شمال عراق در نخستین اقدام، سد موصل را نشانه رفته و تلاش کردند بر آن مسلط شوند. با تخریب سد موصل، زندگی میلیون‌ها عراقی در معرض نابودی و شهرهای بزرگی چون بغداد در زیر میلیون‌ها متر مکعب آب غرق می‌شد (صادقی، ۱۳۹۵: ۱۱۸). امنیت زیست‌محیطی از عناصر و شاکله‌های اصلی امنیت در عصر پست مدرنیسم است. از منظر کارشناسان به دلیل تلاش انسان‌ها برای بقا، حوضه محیط‌زیست اساساً حوضه‌ای عمومی است (رحمتی، ۱۳۹۸: ۲۱۱). پژوهشگران مطالعات امنیتی، امنیت زیست‌محیطی را ذیل موضوعات امنیتی قرار می‌دهند. از نگاه آن‌ها، تهدیدهای زیست‌محیطی همانند تهدیدهای سلاح‌های هسته‌ای در دوران جنگ سرد که تهدید علیه تمدن بشری محسوب می‌شد، تهدیدی علیه حیات انسانی است (رحمتی، ۱۳۹۸: ۲۱۲). مناقشات پیرامون رودهای دجله و فرات از نوع منازعات سبز و تهدیدهایی امنیتی برای غرب آسیا بوده‌اند که سطح و اندازه این نوع تهدیدات، کم‌تر از تهدیدات نظامی نیست (رحمتی، ۱۳۹۸: ۲۱۵). امروزه با صنعتی شدن جوامع، «جرم زیست‌محیطی» علاوه بر گونه‌های قبلی از قبیل آلودگی آب و آلودگی خاک، آلودگی ناشی از پسماندها، آلودگی‌های شیمیایی و هسته‌ای نیز در زمره جرایم زیست‌محیطی به‌شمار می‌آیند. تروریسم زیست‌محیطی، موضوعی حائز اهمیت است زیرا در این نوع از تروریسم، محیط‌زیست اصلی‌ترین قربانی است (میرکمالی و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۷۸).

ایران به رغم دارا بودن ۱۱ آبخوان مرزی در شمال شرق و شمال غرب و با بحرانی بودن وضعیت حدود ۷۸ درصد منابع آب زیرزمینی داخلی با بحران برداشت بی‌رویه

کشورهای همسایه از آب‌های سطحی و زیرزمینی مشترک مواجه شده است. حدود دو سوم حجم بارندگی‌ها در جغرافیای ایران پیش از آن که به پرآب شدن رودها بینجامد، تبخیر می‌شود. این کشور بیش از نیمی از آب مورد نیاز خود را با برداشت از آبخوان‌ها تامین می‌کند. عدم مدیریت و کنترل مصرف آب به تحلیل فزاینده منابع آب زیرزمینی منجر شده است (فرشته‌پور و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۸۶). در گزارش سال ۲۰۱۹ بانک جهانی تصریح شده کاهش سالانه منابع داخلی آب شیرین در ایران ۳,۶ برابر استانداردها و شاخص‌های جهانی بوده است، مطابق این گزارش، سالانه ۹۲,۸ درصد منابع آب شیرین این کشور در بخش کشاورزی مصرف شده است (World Bank, 2019). طبق این گزارش، کاهش سالانه منابع داخلی آب شیرین طی سال‌های ۱۹۸۷ تا ۲۰۰۲ در جهان ۹ درصد و در ایران ۵۶,۷ درصد بوده است. این کاهش سالانه منابع داخلی آب شیرین در طول مدت یاد شده، ۸,۶ برابر انگلستان، ۳,۳ برابر آمریکا و ۲,۷ برابر ژاپن بوده است. مطابق گزارش توسعه انسانی سال ۲۰۰۶ سازمان ملل، کمبود آب مشکلی حاد در سراسر غرب آسیا است. طبق این گزارش، منابع آب ایران و عراق در بخش کوچکی از سرزمین این دو کشور واقع گردیده و عدم توازن جغرافیایی منابع آبی، علت اصلی انتقال آب از مناطق برخوردار به مناطق کم‌آب بوده است (Tropp and Jagerskog, 2006). علاوه بر شرایط آب و هوایی خشک و نیمه خشک، عواملی از قبیل رشد جمعیت، استفاده بی‌رویه از آب‌های زیرزمینی، خشکسالی‌های پیاپی، فرهنگ نادرست مصرف آب، هدررفت آب‌های سطحی، هدررفت آب در بخش‌های کشاورزی، صنعتی و شهری، وضعیت محیط‌زیست این کشور را به مخاطره انداخته است.

۴. نتیجه‌گیری

سدسازی‌های ترکیه، سوریه و عراق بر فرات و ترکیه و عراق بر دجله و ایران بر کرخه، کاهش شدید جریان طبیعی رودهای بین‌المللی دجله و فرات به تالاب‌های منطقه میان‌رودان و خلیج فارس را به همراه داشته است. در این میان، تأثیرات مخرب ناشی از سدسازی‌های ترکیه با سه کشور دیگر قابل مقایسه نیست. این سدسازی‌ها به تضعیف

شدید اکوسیستم طبیعی حوضه آبی دجله و فرات و تخریب گسترده محیط‌زیست منطقه منجر شده و تاثیرات زبانبار و عدیده‌ای به خصوص در عراق و سوریه بر جای گذاشته است. گردوغبار و ریزگرد ناشی از خشک شدن رودها، دریاچه‌ها و تالاب‌ها، پوشش گیاهی و جنگل‌های نابود شده، بیابان‌زایی و فرسایش خاک، همزمان با تغییرات جوی و وزش باد در تالاب‌های خشک شده جنوب عراق، اراضی بادیه‌الشام در جنوب شرق سوریه و بیابان‌های عربستان، زمینه شکل‌گیری و انتقال گسترده ریزگرد به بخش‌های وسیعی از غرب آسیا را فراهم کرده است. تهدیدات زیست‌محیطی ناشی از خشک شدن تالاب هورالعظیم به دلیل گسترده بودن پیامدهای آن در زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی، امنیتی و بهداشتی، مناطق وسیعی از جغرافیای ایران را تحت تاثیر قرار داده است. طی دو دهه اخیر در اغلب روزهای سال توفان‌های گرد و غبار و ریزگرد، استان‌های غربی و جنوب غربی ایران را درنوردیده است. سلامت و معیشت ساکنان این مناطق به مخاطره افتاده است. فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی، اداری و آموزشی نیمه‌تعطیل و بیماری، بیکاری، مهاجرت و آسیب‌های اجتماعی گسترش یافته است. معضلات یادشده، زمینه تنش و منازعه میان ایران و ترکیه و عراق را فراهم کرده زیرا کمبود منابع زیست‌محیطی ماهیتا مساله‌ای تنش‌زاست. رقابت کشورها بر سر تسلط بر مولفه‌های زیست‌محیطی از جمله رقابت بر سر منابع آبی مشترک مرزی به دلیل ارزش راهبردی و حیاتی آب در مناسبات قدرت ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی، ماهیتا مستعد منازعه است. تهدید زیست‌محیطی، تهدید وجودی است که نیازمند تدابیر اضطراری است. سدسازی‌های ترکیه به تشدید تهدیدهای زیست‌محیطی در بخش‌های وسیعی از غرب آسیا به خصوص در عراق، سوریه و ایران منجر شده است. این سدسازی‌ها، امنیت ملی ایران را تا حد قابل توجهی به مخاطره انداخته است.

برخی از مولفه‌های زیست‌محیطی، ناشی از تضعیف اکوسیستم و تخریب محیط‌زیست به صورت مستقیم و شماری دیگر به شکل غیرمستقیم بر امنیت ملی کشورها تاثیرگذارند. کمبود منابع آب، تهدیدی مستقیم علیه امنیت ملی کشورها است. در مورد تاثیرات

غیرمستقیم مولفه‌های زیست‌محیطی بر امنیت ملی نیز می‌توان به مواردی از قبیل نابودی تالاب‌های مشترک مرزی و بوم‌سازگان‌های تضعیف و تخریب شده اشاره کرد. در میان کشورهای منطقه، بیشترین معضلات ناشی از سدسازی‌های ترکیه در ابعاد زیست‌محیطی، امنیتی، اقتصادی و اجتماعی بر عراق تحمیل شده است. معضلات تحمیل شده بر عراق به دلیل داشتن مرز طولانی و منافع مشترک در ابعاد مختلف، تاثیرات مشابه و گسترده‌ای بر ایران دارد. انتقال معضلات زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی از عراق به ایران، تاثیرات جدی بر امنیت ملی این کشور دارد. این وضعیت، همکاری حداکثری و موضع یکسان دو کشور با جلب همکاری کشورهای ذینفع برای متقاعد کردن ترکیه به رعایت حق‌آبه کشورهای پایین‌دست رودهای مشترک مرزی را اجتناب‌ناپذیر کرده است. ایران در موضوع سدسازی‌های ترکیه بر دجله و فرات ذینفع غیرمستقیم و در موضوع سدسازی این کشور بر رود ارس ذینفع مستقیم است. سدسازی ترکیه بر رود ارس معضلات زیست‌محیطی، امنیتی، اقتصادی و اجتماعی گسترده‌ای بر استان‌های شمال غرب ایران به‌خصوص بر آذربایجان غربی و اردبیل، دریاچه ارومیه و دشت مغان تحمیل می‌کند. تهدیدات زیست‌محیطی، گسترده‌ای بیش از جغرافیای یک، دو و چند کشور را در برمی‌گیرد. بنابراین تهدیداتی منطقه‌ای و بین‌المللی به‌شمار می‌آیند.

سدسازی‌های ترکیه بر دجله و فرات از منظر ژئوپلیتیکی با هدف «تقویت منابع تولید قدرت» برای پیشبرد برنامه‌های توسعه‌گرایانه اجرایی شده است. منابع آبی این منطقه به عنوان کالایی با ارزش حیاتی و راهبردی به شکل نگران‌کننده‌ای کاهش یافته است. روند رو به رشد این بحران، احتمال وقوع تنش و منازعه میان کشورهای منطقه تاثیرپذیر با ترکیه را تقویت کرده زیرا حیات و بقای این کشورها در ابعاد مختلف به این کالای با اهمیت استراتژیک وابسته است. آبرگیری سد ایلیسو، روند تخریب محیط‌زیست منطقه را سرعت می‌دهد. با افزایش کانون‌های شکل‌گیری ایجاد ریزگردهای برخاسته از بستر تالاب‌های خشک‌شده، سلامت انسانی به خطر افتاده و آسیب‌های اجتماعی، آلودگی‌های زیست‌محیطی و مشکلات امنیتی ایجاد شده در منطقه تشدید می‌شود.

کشورهای تاثیرپذیر از بحران‌های زیست‌محیطی ناشی از سدسازی‌های ترکیه، از منظر ژئوپلیتیکی در موضع ضعف قرار گرفته‌اند. کشورهای با موقعیت ضعیف‌تر ژئوپلیتیکی بیش از آن‌که تلاش‌های خود را معطوف به تحصیل و توسعه منابع تولید قدرت کنند معمولاً بر کاهش سطح تهدیدات و زیان‌های ناشی از اقدامات جاه‌طلبانه کشورهای رقیب برخوردار از موقعیت ژئوپلیتیکی برتر، متمرکز می‌شوند. موقعیت ژئوپلیتیکی سوریه، عراق، ایران، اردن، عربستان و کشورهای جنوب خلیج فارس نسبت به ترکیه در موضوع بهره‌مندی از دجله و فرات در این چارچوب می‌گنجد.

ترکیه با هدف تامین منافع هیدروهمزومنی منطقه‌ای و با تفسیری خودمحوارانه از «اصل صلاحیت سرزمینی» به بهره‌برداری حداکثری از رودهای مشترک مرزی اقدام کرده است. این کشور با تکیه بر موقعیت ژئوپلیتیکی با سدسازی‌های گسترده - ۱۴ سد بر فرات و ۸ سد بر دجله - جریان طبیعی رودهای دجله و فرات به عراق را تا حد قابل توجهی کاهش داده است. در پی سدسازی‌ها بر فرات، جریان طبیعی این رود حدود ۹۰ درصد کاهش یافته و با آبیگری سد ایلیسو بر دجله جریان طبیعی این رود حدود ۵۶ درصد کاهش می‌یابد. بهره‌برداری از این سد، خشک شدن بیش از پیش تالاب‌های حوضه آبی دجله و فرات و شکل‌گیری کانون‌های جدید ایجاد ریزگرد و گسترش دامنه انتقال آن را به همراه داشته و بخش‌های وسیع‌تری از غرب آسیا را با معضلات متعددی مواجه می‌کند. این کشور برخلاف خواست جامعه جهانی مبنی بر استفاده منصفانه، معقول و مطابق قوانین و مقررات بین‌المللی که بر «اصل عدم اضرار به غیر» تاکید دارد به دنبال تحقق اهداف هیدروهمزومونیک منطقه‌ای با تکیه بر موقعیت ژئوپلیتیکی است. سدسازی‌های ترکیه به تضعیف شدید اکوسیستم طبیعی منطقه، تخریب محیط‌زیست، افزایش بیماری، بیکاری، قاچاق، ناامنی و مهاجرت بر اثر شدت‌گیری معضلات زیست‌محیطی، امنیتی، اقتصادی و اجتماعی در بخش‌های وسیعی از غرب آسیا منجر شده است. این سدسازی‌ها برای کشورهای زیان‌دیده «تهدید وجودی» تلقی می‌شود که اتخاذ «تدابیر اضطراری» را اجتناب‌ناپذیر کرده است.

پیشنهادها

۱- محکومیت قاطع سیاست مسدودسازی جریان طبیعی رودهای بین‌المللی؛ ۲- موضع جمعی و یکسان تمامی کشورهای ذینفع در برابر سیاست‌های آبی انحصارطلبانه ترکیه با دیپلماسی سازنده و با تاکید بر منافع مشترک کشورهای منطقه برای متقاعد کردن این کشور به رعایت حقوق و حق‌آبه کشورهای پایین‌دست رودهای مشترک مرزی؛ ۳- تلاش جمعی کشورها برای تصویب قوانین و مقررات بین‌المللی جامع و مانع در موضوع نحوه و میزان بهره‌مندی کشورهای ذینفع از رودهای بین‌المللی؛ ۴- تلاش جمعی دولت‌ها، نهادها و انجمن‌های غیردولتی برای شناسایی تهدید و تخریب زیست‌محیطی به عنوان موارد تهدید صلح و امنیت بین‌الملل و رسیدگی به آن ذیل فصل هفتم منشور ملل متحد؛ ۵- تلاش جمعی کشورهای منطقه برای خودداری ترکیه از آبگیری سد ایلیسو؛ ۶- استفاده از تمامی ظرفیت‌های نهادها و سازمان‌های منطقه‌ای، بین‌المللی و سازمان ملل متحد برای وادار کردن ترکیه به رعایت حقوق، قوانین، قواعد و عرف بین‌المللی؛ ۷- تشکیل نهادهای مدنی و کمپین‌های دفاع از حقوق محیط‌زیست ساکنان غرب آسیا برای برجسته‌سازی مخاطرات زیست‌محیطی ناشی از سدسازی‌های بی‌رویه؛ ۸- تشکیل شورای حکمیت با حضور حقوق‌دانان و دیپلمات‌های کشورهای منطقه برای رفع اختلافات آبی ترکیه با کشورهای پایین‌دست رودهای مشترک مرزی؛ ۹- متقاعد کردن کشورهای مسدودکننده جریان طبیعی رودهای دجله و فرات به رهاسازی حق‌آبه تالاب‌های میان‌رودان برای احیای بوم‌سازگان تضعیف شده منطقه تحت‌تاثیر از حوضه آبی دجله و فرات؛ ۱۰- کاهش سطح روابط کشورهای زیان‌دیده از سدسازی‌ها با ترکیه در صورت عدم موفقیت دیپلماسی.

فهرست منابع و مآخذ

الف. منابع فارسی

- احدی، محمد و کلانتری، فتح‌الله (۱۳۹۶). «نوع‌ثمنی‌گرایی در ترکیه و تاثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه علمی امنیت ملی، دوره ۷، شماره ۲۴، ۱۰۷-۱۳۲.

- اسلامی، پگاه (۱۳۹۰). «نقش گازهای گلخانه‌ای ناشی از احتراق سوخت‌های فسیلی در رابطه با تغییر اقلیم»، همایش ملی تغییر اقلیم و تاثیر آن بر کشاورزی و محیط‌زیست، مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی استان آذربایجان غربی.
- بنی‌حیب، محمد ابراهیم و نجفی مرغملکی، سجاد (۱۳۹۷). «ارزیابی نظریه‌های بازی و ورشکستگی جهت تامین حق‌آبه زیست محیطی هورالهویزه»، *مجله علمی-پژوهشی تحقیقات منابع آب ایران*، دوره ۱۴، شماره ۲، ۱۲-۲۲.
- بنی‌حیب، محمد ابراهیم و دولت آبادی، نرگس خاتون (۱۳۹۶). «ظرفیت‌سازی اجتماعی-سیاسی برای دیپلماسی آب و محیط‌زیست جهت حل معضل ریزگردها»، *فصلنامه علوم اجتماعی*، دوره ۲۶، شماره ۷۷، ۲۴۵-۲۸۵.
- بوزان، باری (۱۳۹۷). *مردم، دولت‌ها و هراس*، ترجمه پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی، چاپ پنجم.
- بوزان، باری؛ ویور، الی و دوویلند، پاپ (۱۳۹۴). *چارچوبی تازه برای تحلیل امنیت*، ترجمه علیرضا طیب، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی، چاپ سوم.
- بزی، خدارحم؛ خسروی، سمیه؛ جوادی، معصومه و حسین‌نژاد، مجتبی (۱۳۸۹). «بحران آب در خاورمیانه (چالش‌ها و راهکارها)»، *مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین‌المللی جغرافی دانان جهان اسلام*.
- پاک‌نژاد متکی، حمیدرضا و فرجی‌راد، عبدالرضا (۱۳۸۹). «هیدروپلیتیک رودخانه مرزی ارس و تاثیر آن بر امنیت استان اردبیل، *فصلنامه جغرافیایی سرزمین*، سال ۷، شماره ۲۸، ۷۹-۹۵.
- جاجرمی، کاظم؛ پیشگاهی‌فرد، زهرا و مهکویی، حجت (۱۳۹۲). «ارزیابی تهدیدات زیست محیطی در امنیت ملی ایران»، *فصلنامه راهبرد*، سال ۲۲، شماره ۶۷، ۱۹۳-۲۳۰.
- حافظ‌نیا، محمدرضا؛ طاهری، احمد؛ فرج‌زاده اصل، منوچهر و کرمی‌نژاد، حسین (۱۳۹۶). «تاثیر عوامل سیاسی در تشدید پدیده گرد و غبار در حوضه رودخانه‌ای دجله و فرات»، *فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، دوره ۴۹، شماره ۴، ۸۵۷-۸۶۸.
- رحمتی، رضا (۱۳۹۸). «مدل امنیتی‌سازی نوردیک: گذار محیط‌زیست از امر امنیتی به امر عادی»، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، شماره ۸۶، ۲۰۹-۲۳۵.
- رمضانی، محمدجواد؛ امیری مقدم، رضا و سلیمی، حسین (۱۳۹۸). «فرایند مدیریت راهبردی تنگناهای امنیتی ایران و ترکیه با تاکید بر منافع ملی»، *فصلنامه علمی امنیت ملی*، دوره ۹، شماره ۳۳، ۱۹۵-۲۲۰.
- سجادیان، سینا و سرمدی، حمید (۱۳۹۶). «ابعاد امنیتی-سیاسی هیدروپلیتیک ایران‌رود»، *مجموعه مقالات همایش ملی دیپلماسی آب و فرصت‌های هیدروپلیتیک غرب آسیا*، اسفند ماه، ۲۶۳-۲۸۳.

- صادقی، سیدشمس الدین (۱۳۹۵). «هیدروپلیتیک و امنیت ملی، مطالعه موردی: کشورهای منطقه خلیج فارس»، فصلنامه راهبرد، سال ۲۵، شماره ۸، ۱۱۷-۱۴۴.
- عراقچی، عباس (۱۳۹۶)، **دیپلماسی آب‌های فرامرزی و نظام بین‌الملل**، تهران: مرکز مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه. چاپ دوم.
- عراقچی، عباس (۱۳۹۳). «دیپلماسی آب: از منازعه تا همکاری»، **فصلنامه سیاست جهانی**، دوره ۳، شماره ۴، ۹۱-۱۱۹.
- عزتی، عزت‌الله (۱۳۷۲). **ژئوپلیتیک**، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، چاپ دوم.
- غزایق زندی، داوود و شاکری، اصغر (۱۳۹۳). «تاثیر مسائل راهبردی در روابط ترکیه و عراق بر ملاحظات امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران»، **فصلنامه امنیت پژوهی**، دوره ۱۳، شماره ۴۵، ۶۷-۸۷.
- فرشته‌پور، محمد؛ روغنی، بردیا و میان‌آبادی، حجت (۱۳۹۴). «چالش‌های ژئوپلیتیکی منابع آبهای زیرزمینی بین‌المللی با تاکید بر منابع مشترک ایران»، **فصلنامه ژئوپلیتیک**، سال ۱۱، شماره ۳۹، ۱۷۰-۲۰۴.
- قائم‌مقامی، سیدعلی (۱۳۹۶). «بحران آب و آب‌های فرامرزی ترکیه و امنیت ملی و محیط‌زیست ایران»، **فصلنامه مطالعات منافع ملی**، دوره ۲، شماره ۷، ۹۷-۱۱۷.
- میان‌آبادی، حجت‌وامینی، اعظم (۱۳۹۸). «در هم تنیدگی آب، سیاست و محیط‌زیست در حوضه آبریز دجله و فرات»، **فصلنامه ژئوپلیتیک**، سال ۱۵، شماره ۲، ۵۴-۸۶.
- میرکمالی، علیرضا؛ حاجی‌وند، امین و نباتی، علی (۱۴۰۰). «تحلیلی بر صلاحیت دادگاه‌های ایران در رسیدگی به تروریسم زیست محیطی، بیوتروریسم و آگروتوریسم به عنوان جرایم علیه منافع و امنیت ملی»، **فصلنامه علمی امنیت ملی**، دوره ۱۱، شماره ۳۹، صص ۳۷۷-۴۰۴.
- نامی، محمد حسن و عزتی، عزت‌الله (۱۳۹۲)، **تحلیل ژئوپلیتیکی مرز ایران و عراق و تأثیر آن بر امنیت ملی**، تهران: انتشارات داناپناه.
- نواری، علی (۱۳۹۷). «ساخت و راه‌اندازی سد ایلسو در ترکیه و پدیده ریزگردها در ایران: اولویت اصول مرتبط با حقوق بین‌الملل محیط‌زیست»، **نشریه مطالعات حقوقی**، دوره ۱۰، شماره ۴، ۲۱۹-۲۶۱.
- ویسی، هادی (۱۳۹۶)، «توسعه ناپایدار و بحران آب در فلات مرکزی ایران (تهدیدات امنیت آبی و مسائل هیدروپلیتیکی ایران مرکزی)»، **مجموعه مقالات همایش ملی دیپلماسی آب و فرصت‌های هیدروپلیتیک غرب آسیا**، اسفندماه، ۱۰۴۱-۱۰۵۹.

ب. منابع انگلیسی

- Broomandi, Parya, Dabir, Bahram, Bonakdarpour, Rashidi, Y. (2017), "Identification of dust -storm origin in South-West of Iran", *Journal of Enviromental Health Science and Engineering*, 15:16. 1-14.
- Tropp, H., Jagerskog, A. (2006), "**Water Scarcity Challenges in the Middle East and North Africa**", United Nations Development Program, Stockholm International Water Institute. 1-25, available at:
https://www.researchgate.net/publication/281550179_Tropp_H_and_Jagerskog_A_2006_Meeting_the_Water_Scarcity_Challenges_in_the_Middle_East_and_North_Africa_Thematic_Paper_for_UNDP_Human_Development_Report.
- UN (2015), "**Universal Declaration of Human Rights**", *UN General Assembly*, available at:
https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/eng.pdf.
- UN (2013), "Water Security and the Global Water Agenda", Policy and Analytical Briefs, 8 May 2013, Available at:
<https://www.unwater.org/publications/water-security-global-water-agenda.G>
- World Bank (2019), "**World Annual Report**", World Bank Group, Washington DC, Available at:
<http://documents1.worldbank.org/curated/en/156691570147766895/pdf/The-World-Bank-Annual-Report-2019-Ending-Poverty-Investing-in-Opportunity.pdf>.

منابع اینترنتی

- نقشه (۱) پایگاه خبری - تحلیلی انتخاب، ۱۷ آذر ۱۳۹۷،
<https://www.entekhab.ir/fa/news/445243>
- نقشه (۲) خبرگزاری مهر، ۱۵ تیر ۱۳۹۹،
<https://www.mehrnews.com/news/4966603>.